

Gulnora NIYAZOVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi, PhD

E-mail: niyazovagulnorakhon@gmail.com

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) R.Xudjayeva taqrizi asosida

DISKURS TAHLILIDA ZAMONAVIY YONDASHUV VA KONSEPSIYALARNING O'RNI

Аннотация

Diskurs tahlili sotsial-madaniy me'yorlar va kontekstni hisobga olgan holda muloqot, matn va tilni o'rganish uchun kuchli vosita hisoblanadi. Mazkur maqolada diskurs tahlilida qo'llaniladigan asosiy tushunchalar, usullar va yondashuvlar ko'rib chiqildi.

Kalit so'zlar: muloqot shakllari, nutqiy muloqot, kognitiv diskurs, diskurs tabiati, diskurs tahlili

ПОНИМАНИЕ ДИСКУРСА: СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Дискурс-анализ является новым и важным направлением в области лингвистики, которое изучает коммуникацию, тексты и язык с учетом социокультурных норм. В рамках дискурс-анализа исследуются различные аспекты дискурсивной практики, включая взаимодействие участников, особенности текстовых структур и использование языковых средств для создания и передачи значения.

Ключевые слова: дискурс-анализ, лингвистика, коммуникация, текст, язык, социокультурные нормы

THE ROLE OF MODERN APPROACHES AND CONCEPTS IN DISCOURSE ANALYSIS

Annotation

Discourse analysis is a powerful tool to study communication, text and language, considering sociocultural norms and context. This article deals with basic concepts, methods and approaches used in discourse analysis. The main attention is paid to approaches aimed at defining and studying discourse, especially in a scientific context, analyzing sociocultural forms of communication and dialogic and monological forms of language.

Key words: forms of communication, verbal communication, cognitive discourse, nature of discourse, discourse analysis.

Kirish. Tilshunoslikda diskursning turli xil ta'riflari mavjud. Ushbu kontsepsiyaning ko'p qirraliligi va uning tavsifiga yondashuvlarning xilma-xilligi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda diskurs tushunchalari turlicha bo'lib, ko'pincha ular bir-biriga zid keladi. Turli tadqiqotchilarning diskurs ta'riflarini tahlil qilishdan ma'lum bo'ladi, har bir atama tabiiy tildagi leksik birikmalarning keng sinfi bilan bog'liq umumiy, umumiy qabul qilingan xususiyatni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, har bir atama muayyan faoliyat sohasida yoki kontekstida uning o'ziga xosligini belgilaydigan o'ziga xos xususiyatga ega. Diskursni ko'p talqin qilish bilan bog'liq hozirgi vaziyat turli xil yondashuvlar va kontsepsiyaning o'zining ko'p qirraliligi bilan bog'liq.

Tilshunoslikda "diskurs" terminining tahlili

Tilshunoslikda "diskurs" tushunchasi turli tadqiqotlarda juda ko'p talqinlarga ega va uning ta'rifi va tahlili bo'yicha yagona konsensus mavjud emas. Mishel Fukoning "Bilimlar arxeologiyasi" asarida diskurs bir shakllanish tizimiga tegishli bo'lgan bayonotlar yig'indisi sifatida ta'riflanadi, bu yerda shakllanish diskursiv amaliyotlarning qo'llanilishi va mavjudligi qoidalarini anglatadi. M. Fuko diskursni shunchaki belgilar to'plami sifatida emas, balki madaniyat va amaliyotning dinamik birliklari sifatida ko'radi[1]. Tilshunoslikda diskursning turli xil ta'riflari mavjud. Bu kontsepsiyaning ko'p qirraliligi va uning tavsifiga yondashuvlarning xilma-xilligi bilan bog'liq. Hozirgi vaqtda diskurs tushunchalari turlicha bo'lib, ko'pincha ular bir-biriga zid keladi. Turli tadqiqotchilarning diskurs ta'riflarini tahlil qilishdan ma'lum bo'ladi, har bir atama tabiiy tildagi leksik birikmalarning keng sinfi bilan bog'liq umumiy, umumiy qabul qilingan xususiyatni o'z ichiga oladi.

Diskursning lingvistik tadqiqoti

Diskursni ko'p talqin qilish bilan bog'liq hozirgi vaziyat turli xil yondashuvlar va kontsepsiyaning o'zining ko'p qirraliligi bilan bog'liq. Har bir tadqiqotchi o'zining nazariy yo'nalishi va tadqiqot maqsadlariga muvofiq diskursga ma'lum jihatlar va ma'nolarni qo'shishi mumkin. Darhaqiqat, diskurs ta'rifida ba'zi ochiq savollar qolmoqda, shu jumladan monolog diskursning bir shaklimi yoki yo'qmi va monolog va dialog tushunchalarini

qanday bog'lash kerak, kabi savollar. Roman Yakobson va Vladimir Krasnix kabi ba'zi tadqiqotchilar diskursning dialogik xususiyatini ta'kidlab, diskurs tushunchasi nutqiy muloqot ishtirokchilari o'rtasida nutqiy hodisalarning ikki tomonlama almashinishi sharoitidagina qo'llanilishi mumkinligini ta'kidlaydilar [2]. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, monolog va dialog o'rtasidagi qarama-qarshilik shartli bo'ladi. Kommunikativ nutq jarayoni sifatida diskurs kamida ikkita ishtirokchi – so'zlovchi va tinglovchining mavjudligini nazarda tutadi va agar suhbat haqida gapiradigan bo'lsak, ular rollarni o'zgartirishi mumkin deb taxmin qilinadi. Agar so'zlovchi rolini bir kishi bajarsa, bunday diskurs monolog deb hisoblanadi. Shu ma'noda monolog har doim tinglovchiga, xoh u haqiqiy adrasatga, xoh virtual suhbatdoshga, xoh kelajakda uni o'qiy oladigan potensial o'quvchiga qaratilgan bo'ladi. Shunday qilib, monologni dialogning alohida holati sifatida ko'rib chiqish mumkin, bu yerda biz bir ishtirokchi bilan o'zaro munosabat haqida gapiramiz. Diskursni aniqlash va o'rganishga qaratilgan yondashuvlar, ayniqsa ilmiy kontekstlarda, odatda muloqotning ijtimoiy-madaniy shakllarini hisobga oladi va dialogik va monologik shakllarni o'z ichiga oladi. Shu sababli, "diskurs" tushunchasi zaruriy minimal belgilar to'plamiga ega emas, degan xulosaga kelish mumkin va uning ta'rifi turli xil talqinlar va kontekstual xususiyatlarni hisobga olgan holda ochiq savol bo'lib qolmoqda. Tilshunoslikda diskursni tushunishga oid ta'riflar va yondashuvlarning xilma-xilligi va noaniqligini inkor etib bo'lmaydi. Darhaqiqat, diskursning tabiati va uning matn bilan aloqasi haqida ko'plab qarashlar mavjud. Diskursning og'zaki va yozma shakllari o'rtasidagi bo'linish asossiz bo'lishi mumkin va ko'plab tadqiqotchilar, jumladan, T. van Deyk diskursni og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan kommunikativ harakat deb hisoblashadi [3].

Matnning tabiati va uning diskursdagi roli borasida ham kelishmovchiliklar mavjud. "Matn" atamasining ta'rifi va uning diskurs tushunchasiga kiritilishi bahs va munozaralarni keltirib chiqaradi. Ba'zi tadqiqotchilar matni diskursning asosiy tarkibiy

qismi deb bilishsa, boshqalari bu yondashuvga shubha bilan qarashadi yoki muqobil talqinlarni taklif qilishadi.

Metodologik muhokama.

Diskursdagi lingvistik muloqotni tadqiq qilish sohasida tadqiqotchilar doimiy ravishda lingvistik muloqotni chuqurroq tushunish uchun yangi yondashuvlar, modellar va usullarni izlaydilar. Quyida ulardan ba'zilarini keltirsak:

1. Diskursiv amaliyot va ijtimoiy kontekst: Tadqiqotchilar muloqot ishtirokchilari o'zaro munosabatda bo'ladigan ijtimoiy kontekst va diskursiv amaliyotga katta e'tibor berishadi. Ular sotsial-madaniy omillar, jumladan, jins, yosh, sinf, etnik kelib chiqishi va hokazolarning til muloqotiga va diskursda ma'no shakllanishiga qanday ta'sir qilishini o'rganadilar.

2. Multimodal diskurs: Zamonaviy ommaviy axborot vositalari va texnologik kontekstda tadqiqotchilar multimodal diskursga e'tibor berishadi, u nafaqat tilning og'zaki va yozma shaklini, balki imo-ishoralar, mimikalar, tasvirlar, tovushlar va boshqalar kabi boshqa kommunikativ resurslarni ham o'z ichiga oladi.

3. Kognitiv diskurs tadqiqoti: Tadqiqotchilar diskursda lingvistik muloqotni o'rganish uchun kognitiv yondashuvlar va modellardan ham foydalanadilar. Ularni diskurs kontekstida axborotni tushunish, idrok etish, baholash va izohlash jarayonlari qiziqiradi. Kognitiv tadqiqotlar til muloqoti va uning fikrlash va idrok bilan bog'liqligining mexanizmlarini ochishga yordam beradi.

4. Korpusga asoslangan diskurs tahlili: Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi va katta hajmdagi matn ma'lumotlarining mavjudligi bilan tadqiqotchilar korpusga asoslangan diskurs tahliliga tobora ko'proq murojaat qilmoqdalar. Korpus tahlili bizga katta hajmdagi matnlarni tizimli ravishda tekshirish va nutqning chastotasi, birikmasi, leksik-grammatik va boshqa xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Diskursning ko'plab ta'riflari orasida u matn yoki nutqning simbiozi va muloqot holati sifatida qaraladiganlari mavjud. Ushbu talqinda diskurs ekvivalent komponentlardan iborat: og'zaki nutq, yozma matn va murakkab kommunikativ vaziyatni tashkil etuvchi ekstralingvistik omillar. Muloqotni shunday tushunish bilan M. L. Makarov uning umumlashtiruvchi xususiyatiga urg'u berilganligini va monolog/dialog va og'zaki/yoyma jihatlariga cheklov olib tashlanganligini qayd etadi. [4] Bu bizga ushbu kontseptsiyani o'rganish va ta'riflashda ko'p yondashuv va xususiyatlarning xilma-xilligini to'liq aks ettirish imkonini beradi.

Shunday qilib, olimlar, shu jumladan N.D.Arutyunova diskursni uning tarkibiy qismlari orqali aniqlab, uni "uyushgan nutq matni" deb atashadi.[5] Bunday holda, diskursni tushunish uchun asosiy tushuncha "matn" tushunchasiga aylanadi, "muloqot holati" va "hodisa aspekti" esa ko'rib chiqilayotgan ta'riflarda mavjud bo'lib, ular bilan teng rol o'ynashiga qaramay, matn diskursni shakllantirishda ikkinchi darajali o'rinni egallaydi.

ADABIYOTLAR

1. Фуко М. Археология знания / М. Фуко; пер. с фр., общ. ред. Б. Левченко. – Киев: Ника-Центр, 1996.
2. Роман Якобсон. Тексты, документы, исследования / отв. ред. Х. Баран. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1999., Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2001. – 267 с.
3. Van Dijk T. A. Handbook of Discourse Analysis: Discourse and dialogue / T.A. van Dijk. – Academic Press, 1985.
4. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. – М.: Гнозис, 2003.
5. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1990.
6. Каримова Р. А. Семантико-структурная организация текста (на материале устных спонтанных и письменных текстов) / Р. А. Каримова. – Уфа: Башкирский государственный университет, 1991.
7. Кибрик А. Е. Когнитивный подход к языку / А. Е. Кибрик // Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика: сб. ст. / сост. А. А. Кибрик, А. Д. Кошелев. – М.: Языки славянской культуры, 2015.
8. Чернявская В. Е. Дискурс власти и власть дискурса: проблемы речевого воздействия / В. Е. Чернявская. – М.: Directmedia, 2014.
9. Niyazova, G.G. "Concept of Discourse in Modern Linguistics". International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD). Av. Online: www.ijtsrd.com e-ISSN: 2456– 6460. 2023.

Diskurs matnsiz mavjud bo'lmaydi, lekin vaziyatsiz ham mavjud emas. Shu sababli, diskurs kabi murakkab mavjudot uchun ko'proq mos keladigan umumiy tushunchalar R. A. Karimova [6], A. E. Kibrik [7] va B.E. Chernyavskaya tomonidan taklif qilingan "kommunikativ voqea", "kommunikativ hodisa" va "kommunikativ vaziyat" hisoblanadi. [8] Diskurs murakkab kommunikativ hodisadir. U ijtimoiy o'zaro munosabatlarning odatiy holatini o'z ichiga oladi. Unda ijtimoiy muloqot ishtirokchilari mavjud. Diskursga ijtimoiy me'yorlar va konventsiyalar ham ta'sir qilib, madaniy g'oyalari va shakllarni aks ettiradi. Diskursning turli ta'riflarini o'rganish uni tushunishga yondashuvlarning xilma-xilligini kuzatish imkonini beradi. Diskurs - bu insonlar o'rtasidagi muloqotning asosiy vositasi. Nutqni tadqiq qilish, uning turli ta'riflarini o'rganish biz uchun nutqni har tomonlama tushunish imkonini beradi.

Natijalar. Diskursga yondashuvlar turli-tuman bo'lib, bu orqali nutqning ko'p qirrali tabiatini anglash mumkin. Tilshunoslar, sotsiologlar, psixologlar, antropologlar va boshqa soha mutaxassislari nutqni o'rganishda o'zlariga xos yondashuvlarni qo'llaydilar.

Diskursning o'ziga xos tabiati va ishlashini chuqur anglagan holda diskursning turli ta'riflarini o'rganish uchun quyidagi yo'nalishlarni taklif etishimiz mumkin:

1. Tilshunoslikdagi yondashuvlar: diskursni grammatik tuzilishi, leksik tarkibi, fonetik xususiyatlari nuqta nazaridan o'rganish; diskursning funksional turlarini (monolog, dialog, polilog) va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish; diskurs tahlili orqali nutqning struktura va mazmun jihatlarini o'rganish.

2. Kognitiv yondashuv: diskurs va inson aqliy faoliyatining o'zaro aloqasini o'rganish; diskurs tushunchalari, ma'nolarining kognitiv mexanizmlarini tahlil qilish; diskursning inson tafakkuri va xotirasidagi o'rini o'rganish.

4. Texnologik yondashuv: korpus tilshunosligi vositasida yirik nutq ma'lumotlari bazalarini tahlil qilish; diskursga oid zamonaviy texnologiyalarni (ovoz tanish, mashina tarjimai va h.k.) o'rganish.

Bunday keng qamrovli va xilma-xil yondashuvlar orqali diskursning turli jihatlarini chuqur va ko'p tomonlama tadqiq qilish mumkin. Bu esa diskursni yaxlit tushunish va tahlil qilish imkonini beradi.

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, nutqning turli ta'riflarini o'rganish uni tushunishga yondashuvlarning xilma-xilligini kuzatish imkonini beradi. Biroq, aniq ta'riflardan qat'i nazar, diskurs matn yoki nutqni, muloqot holatini va boshqa omillarni birlashtirgan murakkab kommunikativ hodisa ekanligi haqida umumiy kelishuv mavjud. Muloqotning shakllanishida matn markaziy rol o'ynaydi, lekin ijtimoiy vaziyat, voqea jihati, o'zaro ta'sir ishtirokchilari va ijtimoiy-madaniy me'yorlar ham muhimdir.